

folklor/edebiyat

halkbilim • etnoloji • antropoloji • müzikoloji • edebiyat

ÜÇ AYLIK KÜLTÜR DERGİSİ
ISSN 1300-7491

2000/1 SAYI: 21

Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni
Ürün Basın Yayın Turizm Tic. Ltd. Şti. adına
Metin Turan

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Dr. Faruk Güçlü

Akademik Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. İlhan Başgöz, Prof. Dr. Hasan Özdemir,
Prof. Dr. Fuat Bozkurt, Prof. Dr. İlhan Tomanbay, Prof. Dr. Metin Karadağ,
Doç. Dr. İsmail Öztürk, Doç. Dr. Asker Kartarı,
Doç. Dr. Erman Artun, Yrd. Doç. Dr. Muhsine Helimoğlu Yavuz,
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yardımcı, Dr. Şükrü Günbulut

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi

Hatay Sokak 9/19, Kızılay-Ankara
Tel: (312) 425 39 20 Belgegeçer: (312) 417 57 23

Abone Koşulları

Yurici Yıllık (Posta ücreti dahil) : 20.000.000.-TL
(Öğrencilere %50 indirimlidir.)

Avrupa İçin Sayısı: 25 DM
Dört Sayı için Abone Bedeli: 125 DM

Amerika İçin Sayısı: 25 \$
Dört Sayı için Abone Bedeli: 100 \$

Abone bedelinin Metin Turan adına 104233 numaralı posta çeki hesabına ya da Halk Bankası Meşrutiyet Şubesi'ndeki 15528 numaralı hesaba yatırılarak, dekontun adresimize gönderilmesi gereklidir. (Abonelerimiz yıl içindeki fiyat artışlarından etkilenmezler. Abone ücretlerine posta masrafları dahildir.)

Dizgi ve Ofset Hazırlık

ÜRÜN LTD. ŞTİ.
TEL: (312) 425 39 20 FAX : 417 57 23
Baskı: Şahin Matbaası, Ankara

FATİH DÖNEMİNDE MİSTİKLER VE MUSİKİ

Dr. Recep USLU

Günümüzde Kavvali müziği gibi mistik musiki zaman zaman dikkatleri üzerine çekmektedir. Mistik musikinın verdiği duygular insanın yeniden kendini arayışın bir ifadesi midir, yoksa yeniden kendine dönüşün göstergesi midir? Böyle coşkulu bir müzik serüvenini dokuz yaşında klasik piyano çalmakla başlayan John McLaughlin'in hayatında açıkça görmek mümkündür. O da Batı musikisinin ardından Hint mistik müziği daha sonra yakındoğu müziğine ilgi duymuştur (Bu serüvenin tam bir seyri için bk. Yeni Gündem, sy. 14, 1986, s. 50-51). "İnsanın kendini tanıması için başkalarını tanıması gerekir" diyerek başka müziklere dikkati çeken McLaughlin farklı müzikleri "Sanatçı için çalgıların, tarzların önemi olmamalıdır. Hepimiz müzisyeniz ve hepimiz aynı amacın peşindeyiz; özgürlük" şeklinde değerlendirmektedir.

Günümüzde olduğu gibi mistiklerin musikiye sahip çıkmaları çok eskiden beri bilinen bir konudur. Ancak böyle bir konu açıldı mı Türkiye'de genellikle mevlevilikten başka tarikat akla gelmez. Şüphesiz bunda mevlevilerin ayrı bir yeri vardır. Osmanlılarda ilk musiki eseri yazan Kırşehirli Yusuf bir mevlevi idi. Ancak bunun dışındaki tarikatlardan bazıları, belki de çoğu musiki ile ilgilenmiş, musikiyi törenlerinde kullanmışlardır. Bazı törenler bazı tarikatlarda daha fazla tanınmışken, bazı bölgelerde aynı tarikat mensuplarıncı o törenler uygulanmamış, kabul görmemiştir. Buna örnek olmak üzere Mısır'da XIV. yy.dan itibaren XIX.yyla kadar yaygın olan sa'diye tarikatının "devse" töreni gösterilebilir (bilgi için bk. Uslu, R., "devse", TDV İslam Ansiklopedisi, IX, 253-254). XIX.yyla kadar Mısır'da devam eden mistik musiki eşliğindeki bu tören o bölgeye ait kalmış, sa'di tarikatı aynı derecede Anadolu'da da yaygınlaşmış olmasına rağmen böyle bir tören yapılmamıştır. Ancak mevlevilerle başlayan *Sema*, halvetilerle başlayan *devran* zikri ise Osmanlıların topraklarına çok erken devirde girmiş din alimlerince tartışılmış, bir çok tarikat tarafından ise benimsenmiştir. Bu kısa bilgiler Anadolu'da faaliyeti bilinen beктаşi, mevlevi kadar halveti, sünbülü, sa'di, gülşeni tarikatlarının musiki yönlerinin araştırılmayı gerektirmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Henüz basılmamış olan Süleymaniye kütüphanesindeki Müstakimzade Mecmuası mistik musiki malzemesi yönüyle önemli ve zengin bilgileri bulunan bir eserdir.

Fatih döneminin dinî musikisinin ezan, kamet, naat, tekbir, sala, salat, temcid gibi ibadete mahsus seslendirmeler ve dinî konuları işleyen ilahiler oluşturmaktadır. Cenazelerde güzel sesli hafızlar, zakirler veya bu işle görevlendirilenlerin cenaze salaları okumaları da bu gruptandır. Devran ve sema gibi dinî musikinin iki unsuru hakkında yazılan eserler de bu

başlıkta değerlendirilmiştir. Diğer taraftan İslam'ın ortaya çıkışından sonra Kur'an'ın çeşitli okunuşları geleneksel olarak usta bir ağızdan öğrenmek şeklinde öğretilmekte idi. Dolayısı ile Kuran'ın yedi veya on çeşit kıraatı ve tecvidi Darülhuffaz'larda böyle ustasından meşk yoluyla öğrenilirdi.¹ İslamlaştıktan sonra Türkler de bu konuda yazılmış bir çok Arapça eserlerden istifade etmişlerdir.² Fatih Külliyesi içinde de yer alan ve Darüttalim³ olarak da adlandırılan bu okullarda Fatih döneminin kıraat alimlerinden Karabaş Şeyh Abdurrahman (Ö.1498) tarafından yazılmış ve uzun yıllar okutularak Anadolu'da yakın zamanlara kadar şöhretini korumuş olan Karabaş Tecvid'i böyle bir kıraat (tecvit, Kuran'ı güzel okuma) eseridir. Daha sonraki dönemlere ait kayıtlarda görüldüğü gibi Fatih devrinde de çocukların Kuran eğitimiyle uğraşan mekteplerde ilahilerin öğretildiği zan edilebilir.

Fatih döneminde bir Fütüvvetname yazılmasından o günlerde tesiri veya varlığı devam ettiği anlaşılan Fütüvvet teşkilatına mensup olanların okudukları gülbank ve tercümanlar⁴ da sözlü dinî musikî olarak kabul edilmelidir. Gayiboğlu Şeyh Hüseyin'in fütüvvetnamesi Türkçe yazılan ilk fütüvvetnamelerdendir.⁵

Bundan başka dinî musikî çerçevesinde XV.yy başında ortaya çıkan Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i⁶ ve Yazıcızade'nin Muhammediye'sinin o günlerden itibaren bestelenerek okunduğu kabul görmüştür.

Fatih zamanında çeşitli vakıfnamelerdeki kayıtlardan yasinhan, cüzhan, ihlashan, salavathan, naathan, mevlithan, duagu, mesnevihan, semazen, şiirhan gibi kişilerin görevlendirildikleri ve ücretlendirildiklerini öğreniyoruz.⁷ Fatih Külliyesinin 1470 (875) tarihli vakıfnamesinde de buna benzer görevlendirilmiş kimseler görülür.⁸ Edirne ve civarındaki bazı imaretlerin muhasebe bilançolarında müezzin ve hafız hoşhan Muhyiddin, naathan Hacı Mustafa, naathan Abdülkerim, kudumzen ve neyzen Derviş Yusuf'a verilen ücretler gösterilmektedir.⁹

Mevlid: Bilindiği üzere müslümanların değer verdikleri gecelere genellikle mevlid metinleri okunmasından dolayı mevlid gecesi denir. Büyük önem verilen bu gecelerde camilerde toplanan halk için Kur'an ve Mevlid okutulurdu. Osmanlı halkının camilerde kutladığı bu gecelere saray erkanı da selatin camilerinde katılırlardı. Bu gecelere katılan saray erkanının kendisine göre bir düzeni, bir teşrifatı vardı. Halil İnalıcık'a göre Orhan Gazi zamanından beri devam eden teşkilat ve teşrifatı tesbit eden Fatih kanunnamelerindeki¹⁰ bu teşrifat esasları daha sonraki padişahlar tarafından genişletilerek uygulanmaya devam edilmiştir. Fatih dönemine ait eserlerde kaydedilmemekle birlikte¹¹ mevlid-i şerif törenleri içinde koyduğu kurallar, bu tür merasimlerde uygulanmış gelmiştir. Buna göre mevlid-i şerif meclisinde sadrazam mihrabın içine oturur, sağ tarafında 2. ve 3. vezirler, sol tarafında şeyhülislam ve diğer alimler rütbeleri sırasıyla otururlardı. Nişancı Paşa, defterdarlar, yeniçeri ağası, mir-i alem, rukkab-ı humayun ağaları, bölük ağaları, cebecibaşı vezirlerin alt tarafına rütbelere göre sıralanırlardı. Yeniçeri ağası payesi bulunmayan nişancı ve defterdarlardan önde olurdu. Mevlid meclisine vezirler diğer erkandan sonra teşrif ederdi. Çavuşbaşı ve reis efendi sardazamın karşısında ve ortalık yerde otururlardı. Bundan sonra padişah gelir, yerine geçer bulunduğu yerden kendini gösterince sadrazam, vezirler, şeyhülislam, devlet erkanı ayağa kalkarlar, el kavuşturarak padişah selamını aldıktan sonra otururlardı. Ondan sonra güzel sesli hafızlar Kur'an, mevlidhanlar ise Mevlid-i Şerif okumağa başlar-

lardı. Mevlid bitince önce vezirler çıkar, atlarına binip padişahı cami önünde selamladıktan sonra dağılırlardı.¹² Padişahın daha sonraları "Bayram Alayı" tabir edilen bu tür merasim alayına katılması mehteran-ı tablhane'nin kös çalması ile olurdu.¹³

1433 yılında II. Murad'ın sarayında bulunan Bertrandon dela Broquiere (ö. 1459) Edirne'de zakirlerin musikî eşliğinde zikir törenini kaydettiğine¹⁴ bakılırsa Edirne'de Fatih zamanında da zikir törenleri yapılmakta olduğu anlaşılır. Halvetiler, celvetiler, kalenderiler, rifailer, kadiriler, zeyniler, bayramiler gibi açıktan (cehrî) zikir yapan tarikatların ayakta (kuudî) ve oturarak (kıyamî) yaptıkları zikirleri esnasında def, kudum gibi musikî aletleri ile besteler söyledikleri, bektâşi ve alevilerin toplantılarında saz çaldıkları,¹⁵ tasavvuf musikîsini temsil ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁶ Fatih fetihten hemen sonra İstanbul'da bir Haydarî zaviyesi,¹⁷ Mevlevihane ve Kalenderhane'nin açılmasını sağlamıştır. Anadolu'da varlığını koruyan Konya, Afyon gibi yerlerdeki mevlihanelerde faaliyetler kesintiye uğramadan devam etmiştir. Günümüze gelmeyen İstanbul Şehzadebaşı'ndaki Kalenderhane tekkesinin vakfiyesine göre tekkede şeyhten başka yemek dağıtımı gibi işlere bakacak bir nazır, Kur'an hafızlığı, mesnevi ve gazelhanlık görevini yapacak kişilerle dört mutrib bu tekkede görevlendirilmişti.¹⁸ Burada hafız cuma günleri Kur'an okuyor, cuma namazından sonra sema meclisinde Mesnevî okunuyordu. Semaya dört mutribin eşlik etmesi tekkeye biraz da mevlevî tekkesi havası vermekteydi. Ergin'e göre bu kalenderhane yenip, içilen, raks, edebiyat, saz ve söz edilen bir yer olarak değerlendirilmektedir.¹⁹ Arapça ve Farsça güfteli nîrîz, gerdaniye, buselik, rasî, acem makamlarında besteleri Fatih döneminde kaydedilmiş olan Baba Alican Kalenderî tarikatından idi.²⁰ Seydi Ali Reis'le Hindistan seferine çıkan kalenderî şair Yetim Ali Çelebi'nin de bestekar olma ihtimali yüksektir. O devirde mevleviler kadar kalenderilerin önemi vardı. Nitekim XV. yy.da Anadolu'da kalenderîliğin önemli ismi Otman Baba Fatih'le dostluk kurmuştu.²¹ Mevleviler de olduğu gibi kalenderî tekkeleri de edebî ve musikî toplantılarına sahne oluyordu. XV. yy.dan itibaren Anadolu'da bir çok kalenderî şair yetişmiştir.²² Öte yandan Anadolu'da ilk dinî bestekar olduğu söylenen Hacı Bayram Veli'nin (ö. 1429) damadı Kadiriye-eşrefiyyenin kurucusu Eşrefoğlu Rumî'nin (ö. 1464) ve onun da damadı ve halifesi Abdürrahim Tirsî'nin (ö. 1519) de Fatih döneminde dinî eserler bestelediği daha geç döneme ait kaynak ve araştırmalardan anlaşılmaktadır.²³ Bunlardan Müstakimzade Mecmuası'nda bestelenmiş çeşitli güfteleri dışında Eşrefoğlu Rumî'nin buselik makamında:

Gönlüm alanın sözünü dâim dinleyesim gelir.

Derd-i huniyle aşıkların dâim duyusım gelir,²⁴

ilahisi ile Abdürrahim Tirsî'nin bayatî makamında:

N'oldu sana eyâ gönül aceb ne derde mi uğradın,

Durmaz akar gözün yaşı tufân-ı Nuh'a mu uğradın,²⁵

İlahileri kaydedilmiştir. Eşrefoğlu Rumî ve Abdürrahim Tirsî söyledikleri ilahilerde Yunus Emre tarzının takipçisi olmuşlardır.²⁶ Kuudî ve kıyamî zikri kadiriler gibi def ve ilahiler eşliğinde yaptıklarını bildiğimiz rifailerin İbn Battuta'nın verdiği bilgiden Anadolu Beyliklerinden itibaren faaliyetleri bilinmektedir. Nitekim şair ve musikîşinas Dâî'nin Kastamonu rifaf dergahında şeyhlik yaptığı anlaşılmaktadır.²⁷ Kastamonu'da bir rifaf şeyhi

olan Dâf Sultan olarak anılan kişi ile müezzin ve şair Dâf'nin aynı kişi olduğu sanılmaktadır.²⁸ Nakşibendî tarikatından olan tezkirelerin verdikleri bilgiyle eğlence musikisinde hayatını verdiğimiz Şems-i Hisarî'nin dinî musîkî ile uğraştığı da tahmin edilebilir.

Mevleviler Mevlana'dan itibaren bilhassa ney, rebab, kudüm gibi çalgıları biliyorlardı.²⁹ Bu tür aletleri çalma devrişler arasında rağbet görüyordu. Böylece mevlevî tekkeleri bazı sanatçıları çatısı altında topluyordu.³⁰ II. Murad devrinden itibaren 1487 (893) yılına kadar Edirne Mevlevihanesi'nde Derviş Mehmed adında bir mesnevihanın ve Mustafa Muslihiddin Halife adında bir hanendenin varlığı bir muhasebe bilançosunda görülmektedir.³¹ Mevlevî Hüdayî Salih Dede (ö.1480) Fatih'in iltifatı ile Muğla'daki Seyyid Kemal türbesine atanmış ve orada ölünceye kadar mesnevihanlık yapmıştı.³² Afyon Mevlevihanesinde³³ yetişen Fâni Dede (ö. 1505) Fatih zamanında Konya'dan Şam kıyılarında bulunan Lazkiye Mevlevî dergahına postnişin olarak gitmişti. Kastamonu Mevlevî dergahı Candaroğulları zamanında kurulmuş ve 1878'e kadar faaliyette bulunduğu anlaşılan bu dergahta Fatih zamanında Dede Sultan (ö.1514) postnişin idi.³⁴ Edirne Mevlevihanesi muhasebe bilançolarında neyzen Veled-i Ulu, neyzen Ahmed Dede, tablekî Pir Ahmed, defzen Muhyiddin Hacı Ebrî, defzen Şemseddin, dümbelekçi Kemal'e verilen ücretler gösterilmektedir.³⁵ Fatih'in etrafında yer alan mevlevilerden aynı zamanda bir postnişin olan Cemalettin Çelebi oğlu Bayezid'in doğumunu müjdelemişti.³⁶ Fatih Konya mevlevî postnişini Çelebi Emir Adil'den arakiye giymiştir.³⁷ Bir mevlevî devrişi olan Hızır Bey İstanbul kadısı, Derviş Azîmî ise Fatih'in mutfak katibi idi.³⁸ Hüdayî Dede, Fennî Dede Fatih dönemi sema ayini yapan önemli şair ve mevlevî şeyhleri idi.³⁹ Şeyh Vefa'nın arkadaşlarından mevlevî şair Üsküplü Şeyh Sem'i zikir ve devran esnasında ölmüştür.⁴⁰ Sema ve devran usulünün Fatih Sultan Mehmed zamanında Osmanlı topraklarında varlığı bunlarla tesbit edilmesine rağmen, Mısır'da XIV. yy.da ortaya çıkan Sa'dî tarikatının yaptığı "devse"⁴¹ adını verdikleri tören Osmanlı topraklarında görülmemiştir.

Mevlevî ayinlerinden pencgah, düğah, hüseyinî makamlarındaki beste-i kadimlerin⁴² Molla Câmî, Abdülkadir Meragi veya oğullarından Hâce Abdülaziz tarafından bestelendiği görüşleri Rauf Yekta tarafından çürütülmüştür. Aynı yazısında Rauf Yekta tarafından daha geç devirde yazılmış bir kaynak olan Sefine-i Mevleviyân adlı eserdeki Konya ve Karahisar tekkelerinde icra edilen ayinler hakkında verilen bol bilgiye, güfte ve eserlerin durumuna bakarak beste-i kadimlerin 1450 yılından önce bestelenmediklerini ve eserlerin XV.yy. ikinci yarısında bestelenmiş olunabilecekleri tahmini yapılmaktadır.⁴³ Mevlevilerin sema ayinlerinde icra ettikleri bestekarları bilinmeyen bu Ayin-i kadim bestelerin XVI. yy ikinci yarısından öncesine ait olduğu ise genel kabul görmüştür.⁴⁴

Zeyniyye tarikatı şeyhlerinden Şeyh Abdüllatif Kudsî'nin halifesi Şeyh Vefa (Ebülvefa) diye bilinen Mustafa b.Ahmed Konevî (ö. 1491) musîkî ilmini de bilirdi.⁴⁵ Onunla Fatih sarayının bazı alimleri arasında bu yüzden bir sürtüşme vardı. Ancak onu diğer alimlere karşı müdafaa edenlerden biri de İstanbul kadısı Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşa'nın olması bu konuda Sinan Paşa'nın da musîkî hakkındaki fikrine ışık tutmaktadır.⁴⁶ Şeyh Vefa'nın tasavvufî eserlerinden birinin adı Sâz-ı İrfân'dır.⁴⁷

Fatih'in hoşgörüsü ile diğer dinlerdeki ayinlerin de serbest bırakıldığını biliyoruz.⁴⁸ Dolayısı ile Edirne ve İstanbul'da Hıristiyan ve Yahudilerin ibadethanelerinde veya mesire

yerlerinde, düğünlerinde yaptıkları dinî musikînin de devam ettiği ve bu konuda herhangi bir yasak getirilmemiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹ Nitekim Ermeni kilise musikîsinde klasikler olarak bir araya getirilen "şaragotz"un son şaragan'ı (kilise ilahisi) XV.yy.lın ikinci yarısına aittir.⁵⁰ Fatih döneminde yıkılan Bizans musikîsinin Türk musikîsine tesirini söylemek ise mümkün görünmemektedir.⁵¹ Çünkü Neubauer'in tesbit ettiği ve belirttiği gibi Fatih 1453'te İstanbul'u aldığıında nüfusu çok azalmış olan şehir geçmişinden kalan ciddî ve etkileyici bir musikî geleneğinden yoksun durumdaydı.⁵²

Notlar

1. Kur'un kıraatı günümüzde de hala bu yolla öğrenilir. Fatih döneminde inşa edilmiş Darülhuffazlar için bk.: M. Baha Tanman, "Darülkurra", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VIII, 545.
2. Mesela bu konudaki Anadolu'da bilinen eserden biri Abdülaziz ed-Dîrîni'nin, ö. 1295, seslerin mahreçlerini anlatan manzum şiiridir. Bir yazması Antalya Tekelioğlu, Ktp., nr. 439. Bu şahsın rifaiyyeden olması tarikatın erken devirlerde Anadolu'da bilindiğini gösteren bir unsurdur.
3. Unan, Fatih Külliyesi, 260
4. Gölpınarlı, Abdülbaki, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı", İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, I/49-50, s.24; Arslanoğlu, İbrahim, Yazarı Belli Olmayan Bir Fütüvvetname, Ankara 1997, s.24; Mustafa Uzun, "Gülbank", *DİA*, XIV, 232
5. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. K40, vr. 66a-156a
6. Süleyman Çelebi'den sonra Fatih devrinde Kerimi adlı bir şairin 1458'de yazıp İrşad adını verdiği bir mevlid, Ahmed adında bir şairin ise 1469'da bir mevlid yazdıkları bilinmektedir. Mazioğlu, Hasibe, "Türk Edebiyatında Mevlid Yazan Şairler", *AÜ Türkoloji Dergisi*, VI/1, Ankara 1974, s. 32,33
7. "883 Senesi Defteri", s. 7, mevlevî Mehmed Çelebi, s.9, daugu Hasan; Kunter, Halim Baki, "Türk Vakıfları ve Vakıfnameleri", *Vakıflar Dergisi*, 1938, s.112-113
8. haz. Süheyl Ünver *Vakıflar Dergisi*, 1938, I, 40; Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri, Ankara 1938, s. 323-328; Ünver, Fatih Külliyesi, s. 81 vd.; Unan, Fatih Külliyesi, 235 vd.
9. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Yıllık Muhasebe Bilançoları", *TTK Belgeler*, I/2, 1964, s.304, 329, 347, 349, 369, 370
10. İnalçık, Halil, "Reisülküttab", *İA*, IX, 672
11. Unan, Fatih Külliyesi, 242
12. Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhis, vr. 30b; Pakalın, Mehmed Zeki, "Evailde Teşrifad Merasimi", *Edebiyyat-ı Umumiyye Mecmuası*, sy. 12, 1332, s. 219, 221, 222
13. Hüseyin Efendi, Telhis, vr. 30b; Nutku, "Bayram Alayı", *DİA*, v 265
14. Broquiere, La voyage d'outremer, musikî ile ilgili kısımları trc. Bülent Aksoy, Avrupalı Gezginler..., İstanbul 1994, s. 163
15. Yenigün, *Türk Yurdu*, sy. 265, 1957, s. 614, 615
16. Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, I, 13,15
17. Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicri'de*, s. 217.
18. Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri, s. 323-328
19. Ergin, Osman, *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*, İstanbul 1939, s. 26-27
20. Külli Külliyyat, vr. 57b, 62b, 75a-b, 76a, 93b, 123a
21. Ocak, A. Yaşar, *Kalenderiler: XIV-XVII. Yüzyıllar*, Ankara 1992, s. 100
22. Köprülü, İlk Mübeşşirler, s. 59; Ocak, *Kalenderiler*, s. 226, 228
23. Müstakimzade, Mecmua, vr. 40a, 75b; Mehmed Hazinedarzade, Mecmua-i İntihab-ı Asar, s. 12, 15, 35, 56, 96; Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, I, 15; Özcan, "XV-XVI. yy.larda Musikî", s.475-476

24. Müstakimzade, Mecmua, vr.75b
25. Müstakimzade, Mecmua, vr.40a
26. Köprülü, M.Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966, s. 295-296
27. Çiftçi, *Kastamonu Camileri*, s. 216
28. Çifci, Fazıl, *Kastamonu Camileri ve Türbeleri*, Ankara 1995, s. 216, Cenkname sahibi Germiyan Ahmed-i Dai ile karıştırmamalıdır. Diğer Dâî'ler için bk. Ergun, *Türk Şairleri*, III, 1119-1127.
29. Rauf Yekta, "Mevlevi Ayinlerini...", *Mevlevi Ayinleri*, VI, önsöz, s. II, IV; Gölpınarlı, A., *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, İstanbul 1983, s. 455; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 511, 517, 518
30. Mevlana'dan itibaren yapılan mesnevihanlık ve mesnevi okutma usulu için bk. Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra...*, s. 406
31. Gökbilgin, s. 205
32. İpekten, *Divan Edebiyatında Edebi*, s. 41
33. Atabek, *Afyon Vilayeti*, s. 159-161.
34. Çifci, *Kastamonu Camileri*, s. 208, 209, 216, 222
35. Barkan, Edirne ve Civarındaki Yıllık Muhasebe Bilançoları", *TTK Belgeler*, II/2, 1964, s. 304, 329, 347, 349, 369, 370
36. Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra*, s. 153
37. Rauf Yekta, "Mevlevi Ayinlerinin Tarihi...", *Mevlevi Ayinleri*, VI/1, önsöz, s. V
38. Esrar Dede, *Tezkire*, II, 110, 282
39. Esrar Dede, *Tezkire*, I, 150; II, 321; Gölpınarlı, *Mevlanadan Sonra*, s. 133
40. Erdoğan, Abdülkadir, Şeyh Vefa, İstanbul 1941, s. 13,31
41. Uslu, R., "Devsè", *DİA*, IX, 253-254
42. *Mevlevi Ayinleri*, haz. İstanbul Konservatuarı, VIII, s. 265 pençgah ayin, s. 282 düğah ayin, s. 29 hüseyini ayin.
43. Rauf Yekta, "Mevlevi Ayinleri...", *Mevlevi Ayinleri*, VIII, önsöz, s. v
44. Yenigün, *Türk Yurdu*, sy. 265, 1957, s. 614, 615; Gölpınarlı, *Mevlanadan Sonra*, s. 456.
45. Mecdî, Hadaik, s. 251-254; Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 192; Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, s. 16; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde*, s. 470; Özcan, "XV-XVI. yy.larda Musikisi", s. 476
46. Erdoğan, Şeyh Vefa, s. 13,31
47. Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 652 Yine kendisinin Makam-ı Süluk adlı eserin içinde; Erdoğan, Şeyh Vefa, s. 31
48. Fatih döneminde eser yazan bir çok yabancı tarihçi bunu belirtir, ayrıca İstanbul'da görev yapan pratriklerin adı için bk. Deleon, J.Balat ve Çevresi, İstanbul 1991, s. 28-32, 122. Fatih Trabzonlu filozof Georgios'un mühtedi oğlu Mehmed Efendi'ye İncil'i Arapçaya çevirtmiştir.
49. Dirimtekin, Feridun, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, İstanbul 1964, s. 61-62; Esim, Jak, "Yahudi Musikisi", *DB İst. A*, VII, 401
50. Saba, Mustafa, "Ermeni Musikisi", *DB İst. A*, III, 186
51. Bizans musikîsinin Türk musikîsini oluşturduğu ilk defa Necib Asım Yazıksız tarafından İkdâm ve Türk Yurdu makalelerinde iddiası edilmiştir. Bu görüş Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde genişçe işlenmiştir. Ayvazoğlu, Beşir, "Müzik ve Cumhuriyet", *Türk Yurdu*, sy. 134, 1998, s. 22; Cem Behar, *Klasik Türk Musikisi Üzerine Denemeler*, İstanbul 1987, s. 96-97
52. Neubauer, E., "Musiki Hayatı: 15. ve 16. yüzyıllar", *DB İst. A*, V, 523